DEMÉNY LAJOS

Rövid történelmi áttekintés az 1848–1849-es forradalomig

A történelmi hagyományok, az évezredes örökségek, a gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi-kulturális élet különböző tényezői különleges szerepet játszottak és játszanak bármely nemzet vagy nemzetiség jellegzetességeinek alakításában. A nemzeti tudat kialakulását például ma senki sem képzelheti el anélkül, hogy figyelembe ne venné a történelmi múltra irányuló kollektív emlékezetet. Minthogy az anyagi, tudományos és művészi-kulturális értékek összessége szerves része azoknak a jellemvonásoknak, amelyek valamely nemzeti entitás jellemzőit meghatározzák, ezek az értékek mindenkor a lét és az önmegvalósítás kiapadhatatlan forrásai voltak és maradnak.

A történelmi visszapillantásra a jelen esetben is szükség van, mivel csak ezáltal lehet megérteni azokat a testvéri kapcsolatokat, amelyek ma Románia Szocialista Köztársaságban a román nemzet és a magyar nemzetiség között fennállnak. E viszonyok, amelyek az új, szocialista társadalom építésében és a kommunizmus perspektívájában egyre erősödnek, maguk is sok évszázados történelmi kapcsolatokban szilárdultak meg, így mindkét közösség múltjában mély gyökereik vannak.

„A történelmi körülmények folytán hazánk tájain az évszázadok során a románok mellett más nemzetiségű lakosság is megtelepedett. Évszázadokon át románok, magyarok, németek és más nemzetiségű dolgozók együtt harcoltak és dolgoztak, sok nehézségen mentek át, elszánt harcot vívtak az elnyomó osztályok ellen.“[1]

Mai valóságunk összefüggéseiben minden ismertetés, amely a romániai magyar nemzetiség eredetéről, fejlődéséről és kialakulásáról szól, ha mégoly szűkszavú is, csakis ezektől az irányvonalaktól indulhat el. Kiindulópontja csak egy lehet, mégpedig a romániai történetírás állásfoglalása a dák–római kontinuitásról a Dunától északra eső területen, az a megállapítása,

hogy a román nyelv és az újlatin nyelvet beszélő román nép azon a területen alakult ki, ahol ma is él. A román–magyar együttélés akkor kezdődött, amikor a IX. század végén a magyarok letelepedtek a Kárpát-medencében. Közös múltunk tehát több mint egy évezredet ölel fel.

Egy ilyen rövid tájékoztatástól, amely a magyar nemzetiség történelmi hagyományairól szól, és az 1848–1849-es forradalomig és szabadságharcig jut el, természetesen nem lehet elvárni, hogy e hosszú periódus eseményeinek és folyamatainak részletes bemutatását és értelmezését nyújtsa. Kénytelenek leszünk csak azokra a tényekre és adatokra szorítkozni, amelyeknek a romániai magyar nemzetiség történelmi hagyományai számára nagyobb jelentősége volt.

Az első kérdés, amelyre egy adott népességről szóló bármely beszámolónak okvetlenül válaszolnia kell, maga az eredet kérdése.

A magyar nép – akárcsak a népek többsége – olyan korszakban jött létre, amelyben kialakulásának összetevő elemei nem tartoztak bele abba a földrajzi övezetbe, ahol az írásbeliség a történelmi hagyomány megőrzője és átörökítője lehetett volna. Az összehasonlító nyelvvizsgálat már a XVIII. század végén megállapította, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvcsalád tagja,[2] ezen belül pedig az ugor ághoz tartozik; hozzá legközelebb az obi-ugor nyelvek állanak, ezeket az Uráltól északkeletre élő manysik (vogulok) és hantik (osztjákok) beszélik. A nyelvtudományok eredményeit aztán a régészeti, a néprajzi, az ősföldrajzi és a magyar nép őstörténetével foglalkozó egyéb kutatások is igazolták, ezáltal bebizonyosodott, hogy a magyarok finnugor eredetűek.

A finnugorok hajdan (az i.e. IV. és III. évezredben) a Baltitenger és az Urál-hegység között elnyúló területet népesítették be. Az ugor ág, amelyből idő teltével a magyar törzsek kiváltak, a Volga középső folyásának vidékén és a Volga mellékfolyója, a Káma mentén laktak. Ettől valamivel délebbre, a mai Baskiria területén volt a tatárok betörése előtt a későbbi magyar szájhagyomány *Magna Hungária*ja is, a régi történetírók munkái meg a földrajzi leírások szintén ezt a helyet jelölik meg az előmagyar törzsek lakóhelyeként. Nagyjából ezen a területen történt a magyarság különválása és egyéniségének fokozatos kialakulása az i.e. III. évezred végétől kezdődően.

Ugyanitt kerültek kapcsolatba a szkítákkal, szarmatákkal, alánokkal és más régi iráni népcsoportokkal, amelyek az i.e. II. évezred első felében a mai Szovjetunió területén, a Feketetengertől északra laktak. Az Urál-hegység és a Káspi-tenger között elterülő síkságra az i.e. I. évezred folyamán mongol eredetű, illetve – jóval nagyobb számban – türk törzsek is behatoltak, ez utóbbiak az altaji nyelvcsalád nyugati ágához tartoztak. E törzsek nyugat felé nyomulása hosszú ideig tartó érintkezéshez vezetett az előmagyarok és e népcsoportok között, ami különösen az előbbiekre gyakorolt erőteljes hatást. Sőt, amint arra következtetni lehet, a hosszas együttélés során egy sor türk elem olvadt be az előmagyar törzsekbe, anélkül azonban, hogy az eredeti alapréteg ugor jellegét megváltoztatta volna. Több mint érdekesség, hogy a magyar nép külső neve, amellyel az európai nyelvekben a magyarokat emlegetik (Hungarus, Hongrois, Hungarian, Ungherese, Ungar, Ungur, Vengri stb.), óbolgár (bolgár-török) eredetű: az *onogur* szóra vezethető vissza, amelynek jelentése „tíz nyíl“, azaz tíz törzs. Maguk a magyarok azonban a legrégibb időktől csakis belső nevükkel, a *magyar*ral nevezték meg magukat. Feltételezni lehet, hogy a külső név annak emlékét őrzi, hogy az i.sz. IV–VI. században a magyar törzsek is a bolgár-török onogurok fennhatósága alá tartoztak. A VI. század első felében a türk törzseknek sikerült megtörniük az óbolgárok erejét, majd annak a nagy kaganátusnak az alapját is lerakták, amelynek a Kaukázus északi részén volt a központja, és amely a VII. század közepe táján a magyar törzseket is uralma alá vetette, aminek következtében aztán a bizánci források még a kazár uralom lerázása után is sokáig *türkök*-ként emlegetik a magyarokat.[3]

A régészeti ásatások, valamint az arab, perzsa és bizánci források[4] arról tanúskodnak, hogy a kazár kaganátusban a gazdasági fejlődés magas szintet ért el, s hogy e fejlett politikai szervezet az ősközösség felbomlására és a társadalmi fejlődés magasabb fokára való átmenetre épült. A kazár uralom a magyarok társadalmi tagozódásának, egy felsőbb réteg kialakulásának folyamatát is meggyorsította. E bonyolult folyamat során jött létre a magyar törzsszövetség is, a politikai megszervezésnek abban a formájában, amelyet az emberiség történelmi fejlődésében katonai demokrácia néven ismerünk.

A IX. század elején a magyar törzsszövetségnek döntő szerepe volt a kazár birodalom fennhatósága alá tartozó népek felszabadító harcában. 830 körül a magyar törzsek, amelyekhez három más, *kabar*-nak vagy *kavar*-nak (lázadónak) nevezett törzs is csatlakozott, kiváltak a nagy kazár kaganátusból, és egy tíz törzsből álló, összeforrott, erős törzsszövetségbe tömörültek.

Az előmagyar törzsek kisebb töredéke továbbra is *Magna Hungaria* területén maradt, a *szavárd magyarok* (vagy *szabartoi aszfaloi)* jelentősebb csoportja pedig a Kaukázustól délre, a mai Irán peremvidékén telepedett meg. A magyar törzsek zöme azonban, őshazáját elhagyva, a IX. század elejére a Don vízgyűjtő medencéjébe, a *Lebedia* vagy *Levedia* nevű területre jutott. A besenyők nyomására, akik abban az időben a Jajk (Urál) folyón túli területet lakták, a magyarok kénytelenek voltak nyugatabbra vonulni, arra a vidékre, amelyet a történelmi források *Atelküzü*-nek hívnak (Etelköz=folyóköz, vízköz, „mezo-potámia“). A magyar törzsszövetségnek ez az új hazája a Fekete-tenger északi partvidékén volt, s a Don jobb partjától a Duna torkolatáig húzódott. A magyarok támadásai és betörései ellen a kazár kaganátusnak erős védelmi rendszert kellett kiépítenie, ehhez tartozott a Sarkel („fehérvár“) nevű erődítmény is a Don bal partján. A IX. század harmadik évtizedében a bizánci források már az Al-Duna vidékén említik a magyarokat. E hatalmas térségben a magyarok államelőtti, feudalizmust megelőző politikai szervezete jelentős katonai erőnek számított; ebben a politikai szervezetben kristályosodott ki a magyar nép, amely már egy lényegében kialakult, önálló nyelvet beszélt. Ennek erős bizonyítéka az, hogy a mohamedán földrajzi leírásokban megjelenik a magyarok közös neve, a Dentumoger („Don-torkolati magyarok“), ami határozottan a magyar nép kialakulási folyamatának előrehaladott szakaszára vall.

A IX. század közepén a magyarok a kazárok, a bizánciak, az al-dunai bolgárok és a keleti szlávok szomszédságában laktak, és részt vettek azokban a háborúkban, amelyeket ebben a térségben vívtak. Hosszú szakaszon ellenőrizték a Bizánctól Kijevig és Novgorodig vezető kereskedelmi utat; sőt a források egyenesen arról beszélnek, hogy a magyar törzsszövetség

egy sor keleti szláv törzset hatalma alá hajtott és adófizetésre kényszerített.

A Keleti-Kárpátok láncát a magyarok 862-ben lépték át először, ettől kezdve vettek részt a frankok és morvák közti csatákban, hol az egyik, hol a másik fél szövetségeseiként. A bizánciak és bolgárok közt vívott háborúkban szintén jelen voltak.[5] 895–896-ban Bölcs Leó császár az oldalán harcoló magyarokkal együtt több ízben is döntő győzelmet aratott a bolgárok fölött. A bolgárok azonban – kihasználva azt, hogy a magyar hadak valahol messze, feltehetőleg a Közép-Duna medencében portyáztak – a magyarok ellen uszították a besenyőket. A besenyők két irányból törtek rá a magyarok szálláshelyeire, a heves támadás következtében a magyarok kénytelenek voltak nyugatabbra költözni, átkelni a Kárpátokon és megtelepedni azon a területen, ahol ma is élnek.

A magyar honfoglalás 896-ban történt Árpád és Kurszán kündü, a magyar törzsszövetség fővezére vezetésével. A Közép-Duna-medencében letelepedve az I. évezred végén és a II. évezred elején, Géza nagyherceg és I. István király vezetésével a magyarok Közép- és Kelet-Európa egyik legerősebb hűbéri államát hozták létre, és a katolikus hitre tértek. Ez az állam egyidőben jött létre a lengyel és cseh feudális állammal és a kijevi Oroszországgal.[6] A magyar feudális állam kialakulása a társadalmi tagozódásnak, a hűbéri jellegű viszonyok megszilárdulásának előrehaladott állapotát feltételezte. A polgári történetírás csodáról beszélt: abból a felfogásból kiindulva, miszerint a honfoglaló magyarság egy gazdaságilag és társadalmilag-politikailag elmaradott nomád nép volt, sehogy sem tudta a magyar törzsszövetség „látványos“ minőségi ugrását megmagyarázni. Az újabb kutatások azonban, amelyek elsősorban a gazdasági és társadalmi tényezőkre terelték a figyelmet, bebizonyították, hogy csodáról, érthetetlen minőségi ugrásról a honfoglaló magyarok esetében sem beszélhetünk. A magyarok honfoglalás előtti lakóhelyein, illetve a Közép-Duna-medencében végzett ásatások fejlett földművességről és állattenyésztésről tanúskodnak, és egyértelműen amellett szólnak, hogy a magyarok szakadatlan vándorló életmódjáról, gazdaságuk egyoldalú, kizárólag lótenyésztő és lovas-nomád jellegéről alkotott nézeteket el kell vetni. Már korábban bebizonyosodott, hogy azokon a területeken, ahol a magyarok a VIII–IX. században

laktak, a nagyállattartás, a szarvasmarha-tenyésztés igen nagy szerepet töltött be. A ménesek és juhnyájak mellett a szarvasmarhacsordák fontos részét jelentették az illető zónák gazdaságának. A szarvasmarha-állomány számára viszont megfelelő téli takarmányt kellett biztosítani, ami pedig a letelepedett életformát is megkövetelte. A mohamedán történelmi források arról tudósítanak, hogy a VIII. században a nagy kazár kaganátus különböző népei – tehát a magyarok is – földműveléssel kezdtek foglalkozni, és nagy mennyiségű gabonát termeltek.[7] A kaganátus területén keleti jellegű városok voltak, ezekben figyelmet érdemlően fellendült a kézművesség és a kereskedelem. Az ásatások teljes mértékben igazolják a mohamedán forrásoknak a magyarok lakóhelyeire vonatkozó tudósításait. Eddig 270-nél is több települést tártak fel, ezek legnagyobb részét az ún. szaltovói kultúrára jellemző, védelmi célt szolgáló árkok és töltések veszik körül. (A szaltovói kultúra nyomai a VII–IX. századi kazár kaganátus teljes területén fellelhetők.) A lakóházak közvetlen közelében élelmiszertároló vermeket találtak, ezekben elszenesedett búza-, zab- és kölesszemeket és más magvakat. Az ásatások a földművelés eszközeinek egyes maradványait is napvilágra hozták, például a nehéz és könnyű ekék vasrészeit. Egy sor ótörök eredetű szó, mint amilyen az *ács, szűcs, szatócs,* illetve az olyan finnugor eredetű elemekből alkotott szavak csoportja, mint amilyen a *vasverő* (=kovács), *fazekas, fonó* stb., valamint a régi iráni népek nyelvéből kölcsönzött *fizet (?), vásár, vám* és más szó azt bizonyítja, hogy a honfoglalás korára a magyar társadalomban már a harmadik munkamegosztás, a mesterségeknek a földműveléstől való különválása is végbement.

Bíborbanszületett Konstantinosz bizánci császár *A birodalom kormányzásáról* szóló munkájában részletesen beszámol az etelközi magyar törzsek politikai és katonai szervezetéről. Leírása a társadalomszervezés államelőtti formájának fejlett szakaszát tükrözi. A törzsszövetség élén vezetője, a *kündü* (kende) állott, fontos szerepe volt még a *gyulá*-nak nevezett hadvezérnek és a legfőbb bírónak, a *horká*nak.[8] Ez a politikai és katonai szervezési forma azt jelzi, hogy a magyarok jelentős lépéseket tettek meg az alapvető antagonista társadalmi osztályokat kikristályosító társadalmi-gazdasági rendszer felé vezető úton, ami később természetesen vonta maga után a hűbéri viszonyok

és a hűbéri állam kialakulását. Hogy a magyar törzsszövetségben már a IX. század végén létesülőfélben volt egy olyan réteg, amely magához ragadta a hatalmat, azt az Árpád-házi uralkodók dinasztiájának folytonossága is bizonyítja.

Mindezekből az derül ki, hogy amikor 896-ban Árpád és Kurszán kündü vezetésével átlépte a Kárpátokat és a Közép-Duna-medencében megtelepedett, a magyar törzsszövetség a gazdasági-társadalmi és katonai-politikai fejlődés magas fokán állott. A honfoglalás időszaka egybeesik a magyar nép és nyelv kialakulásának kiteljesedésével. A gazdasági-társadalmi fejlődés az új hazában felgyorsult, Géza nagyherceg idejében pedig a katolikus egyházhoz való csatlakozás egyben azt is jelentette, hogy a magyarság a nyugati típusú feudalizmus útjára tért. A hűbéri viszonyok a magyaroknál is éles társadalmi ellentétek és heves harcok, a leigázott néptömegek elszánt ellenállása közepette jelentek meg.

Az 1000. évben Géza fiát, Istvánt – aki akkor már évek óta a nagyherceg címét viselte – Magyarország királyává koronázták; a koronát a római pápa adományozta. I. István kitartóan küzdött a központi hatalom megerősítéséért és a katolikus egyház tekintélyének növeléséért, ehhez birtokadományozással és templomok, kolostorok alapításával járult hozzá. Elrendelte, hogy minden tíz falu számára épüljön egy templom, tíz püspökséget alapított, köztük a csanádit (1019 körül), a váradit (1018 körül) és az erdélyit (1009 előtt), amelynek Gyulafehérváron volt a székhelye. Leverte egyes törzsfők lázadásait: Gyuláét Erdélyben és Ajtonyét a Maros alsó folyásának vidékén. E lázadások a pogány hit védelmének jegyében törtek ki.

Ami a magyarok Erdélybe való behatolását és letelepedését illeti, beleértve a székelyek letelepedését is, két lényeges dolgot kell szem előtt tartani. Először is figyelembe kell vennünk azt a román történetírás által bizonyított igazságot, hogy a magyar honfoglalás korára az őshonos román nép kialakulásának folyamata már lezárult. A régészeti leletek és főleg III. Béla király névtelen jegyzőjének krónikája alapján a romániai történetírás jogosan hangsúlyozza, hogy *Erdélybe való behatolásukkor a magyarok itt prefeudális, államelőtti politikai alakulatokba szerveződött, őshonos román és román-szláv lakosságot találtak.*[9] Másodsorban azt szükséges megjegyezni, hogy magyarok Erdélybe már a magyar hűbéri állam létrejötte előtt

is hatoltak be. A magyarok Erdélyben való letelepedése tehát nincs kapcsolatban az 1000. év utáni magyar királyság telepítő politikájával. Anonymus *Gesta Hungarorum*ára hivatkozva az *Istoria României c.* kézikönyv szerzői megállapítják: „A névtelen krónikás arról tudósít, hogy még abban az időben, amikor a magyarok a Pannóniai alföldre behatoltak, 900 körül, Tuhutum vezér – a Kapus mellett vívott csata után – elfoglalta Gelu, a vlachok és szlávok hadvezére országát. Ugyanerről a területről és a krónika által jelzett időből valók a magyarok Erdélybe való katonai behatolásának legrégibb emlékei, ami e forrásban foglaltak igazságát bizonyítja.“[10] Anonymus azokat a harcokat is leírja, amelyeket Mén-Marót (Menumorout) ellen Bihar (Byhor) váránál vívtak Árpád hadai, Ösbő (Usubuu) és Velek (Velec) hadvezérek vezetésével.

Anonymus történelmi elbeszélése – az egyetlen forrás, amely ezeket a történeteket feljegyezte – a következőképpen írja le az eseményeket. „[...] Árpád vezér nemesi tanácsa szerint követeket küldött Bihar várába Mén-Marót vezérhez, és azt kérte tőle, hogy ősapjának, Attila királynak a jussából engedje át neki a Szamos folyótól a nyíri határig és a meszesi kapuig terjedő földet. Elküldte neki ajándékait is [...]. Árpád vezér küldöttei: Ösbő meg Velek [...] Bihar várába értek, Mén-Marót vezért üdvözölték, és átnyújtották neki az ajándékokat, melyeket vezérük küldött. Végre pedig értésére adva Árpád vezér üzenetét, a fent nevezett földet követelték. Mén-Marót vezér kegyesen fogadta őket, majd több mindennel gazdagon megajándékozván, harmadnap meghagyta nekik, hogy térjenek haza. Azonban válaszképpen ezt mondta nekik: »Mondjátok meg Árpádnak, Hungária vezérének, a ti uratoknak! Tudjuk, mi a kötelességünk, mint barátnak barátja iránt, mindenben, ami csak kell neki; mert hiszen jövevény ember, és sok mindennek híjával van. Ámde azt a földet, melyet kegyelmünktől kért, semmiképpen oda nem engedjük, ameddig élünk. Azt is méltatlankodva fogadtuk, hogy Salán vezér igen nagy földet adott át neki, vagy jóindulatból, amint mondják, vagy félelemből, amit tagadnak. De mi sem jóindulatból, sem félelemből nem engedünk át neki még egy marok földet sem, noha azt a saját jussának mondja is. És szavai nem zavarják meg lelkünket, ha azt üzente is, hogy ő Attila király nemzetségéből származik, azéból, akit Isten ostorának hívtak. Attila ugyan erő-

szakkal elragadta ezt a földet az én ősapámtól, de most uramnak, a konstantinápolyi császárnak a kegyelmes jóvoltából senki sem bírja kiragadni azt az én kezemből.« S miután ezt elmondotta, megadta nekik az engedelmet a visszatérésre.“[11] A továbbiakban Anonymus leírja, hogy Árpád Tas (Tosu), Szabolcs (Zobolsu) és Tétény (Tuhutum) vezetésével hadat küldött Mén-Marót ellen, ezek a Tiszán átkelve „a Szamos folyó felé kezdtek lovagolni. Majd tábort ütöttek azon a helyen, ahol most Szabolcs van. Ott annak a földnek a lakói majdnem mind önként meghódoltak előttük [...]. Ezek hallatára oly nagy rémület szállotta meg Mén-Marótot, hogy nem merte a kezét mozdítani. Tudniillik az ottlakók mindnyájan kimondhatatlanul rettegtek tőlük, mivel hallották, hogy Árpád apja, Álmos vezér, Attila király nemzetségéből származott. [...] Tehát a legtöbben önként hódoltak meg nekik.“[12] Anonymus ezután megemlékezik a Szatmár váránál vívott csatákról, ahol Tas és Szabolcs bekerítette és elfoglalta a várat, miközben Tétény harc nélkül elfoglalta Zilahot. Ösbő meg Velek – írja tovább Anonymus – „erős csapattal, elöljáróban a székelyekkel“ Bihar felé vonult, Mén-Marót ellen. A vár ostroma tizenkét napig tartott, majd a tizenharmadik napon Mén-Marót békekötést kért Árpádtól, felajánlván neki „egész országát, Árpád fiának, Zoltának pedig a leányát.“[13] Miután Árpád fia, Zolta feleségül vette Mén-Marót leányát, Bihar vára az Árpád-házi királyok családi birtokába jutott, itt volt a bihari hercegség székhelye. Kihangsúlyozandó, hogy Bihar hajdani vára közelében a X. század első feléből származó, magyaroknak tulajdonított sírokat tártak fel.[14] Ugyanebből az időszakból a Körösök vidékén és a Bánságban is találtak hasonló sírokat, az Arad melletti Siklón pedig nemrég egy 12 sírból álló temetőt tártak fel, olyan leletekkel, amelyek a X. századi magyar törzsi arisztokrácia temetkezésére jellemzőek.[15] Az Arad megyei Micskén és Sajtényban, illetve a Temes megyei Tomnáteken kiásott X. századi sírok ugyancsak a magyarok jelenlétét bizonyítják a Fekete-Körös és Maros közötti területen.[16]

Ami a magyarok Erdélybe való behatolását illeti, erre nézve is Anonymus XIII. század eleji fogalmazású történelmi elbeszélése az egyetlen írott forrás. Eszerint az események a következőképpen történtek. A Maros vidékére érve Tétény kiküldött egy kémet, hogy vizsgálja meg neki az erdőntúli föld

(Terra Ultrasilvana: Erdély) minőségét és termékenységét. A kém visszatérvén, „urának sokat beszélt a föld jóságáról, aztán arról, hogy azt a földet igen-igen jó folyók öntözik; s ezeknek a nevét és minden hasznát is felsorolta: hogy fövenyükben aranyat gyűjtenek, s annak a földnek az aranya a legjobb, meg hogy ott sót ásnak“, s hogy azt a földet románok és szlávok (Blasij et Sclavi) lakják, akik fölött Gyalú (Gelou) vezér uralkodik. Tétény akkor elhatározta, hogy hadat indít „Gyalú blak [=román] vezér“ ellen, aki ezt meghallván, „összegyűjtötte seregét, és nagy sebesen elébe nyargalt, hogy a meszesi kapuknál feltartóztassa. Azonban Tétény egy nap alatt áthaladva az erdőn, az Almás vizéhez ért. Mind a két sereg összekerült ott, és csak a folyó választotta el őket. Gyalú vezérnek az volt a szándéka, hogy majd ott tartóztatja fel a magyarokat nyilasaival. [. . .] Tétény két részre osztotta seregét. Az egyik részt kissé felfelé küldte, hogy a folyón átkelve majd Gyalú katonáinak a meglepetésére avatkozzék bele a harcba. Ez így is történt.“ Tétény két oldalról támadott, és győzelmet aratott, majd vitézei a menekülő Gyalú nyomába szegődtek, és a Kapus patak mellett megölték. „Mikor a föld lakosai látták uruk halálát, önként békejobbot nyújtottak, és urukká választották Tétényt, Horka apját. A helyen, melyet Esküllőnek mondanak, esküvel erősítették meg hűségüket. S attól a naptól kezdve hívták azt a helyet Esküllőnek azért, mert ott esküdtek. Tétény pedig onnantól fogva békével és szerencsével birtokolta ezt a földet, ivadéka meg egészen Szent István király idejéig tartotta meg.“ István király ugyanis elűzte Tétény utódait Erdélyből, mivel ezek nem akarták felvenni a kereszténységet.[17]

Anonymus történelmi elbeszélése mellett a magyarok Erdélybe való behatolásáról a régészeti leletek is vallanak, ezek közül a legrégebbi a kolozsvári temető. A csak részben feltárt temető korát a szakemberek a X. század első felére teszik.[18] Magyarokra valló kivitelezésű tárgyakat tartalmazó, X. századi temetőket Vidombákon, Magyarlapádon, Várfalván is találtak, ugyancsak a magyaroknak tulajdonított szórványos korai leletekre Désen, Gyulafehérváron és másutt is bukkantak. Erdélyben a magyarok – beleértve a székelyeket is – a X–XI. században több szakaszban telepedtek meg az őshonos lakosság mellett. A nemrég feltárt, 192 sírból álló, a XII. század közepéről és második feléből származó zabolai temető azt bizonyít-

ja, hogy erre az időszakra a magyarok Erdély délkeleti részéig elértek.[19]

A magyar királyi hatalom Erdélyre való kiterjesztésével és ennek keretében az erdélyi vajdaságnak a XI. század második felében történt megszervezésével párhuzamosan végbement a pásztorkodó és földművelő magyar lakosság letelepedése Erdélyben az őshonos román és szláv-román lakosság mellé. E népesség tömeges behatolásáról meggyőzően tanúskodnak a XIV. század első feléből való pápai tizedjegyzékek. E jegyzékek feltüntetik mindazon falvak papjait, amelyek pápai tizedet fizettek, vagyis a katolikus lakosságú falvakéit. Annak a több mint 1300 erdélyi falunak, amelyeket 1332–1337 között a pápai tizédjegyzékek említenek, amelyek tehát a katolikus egyháznak fizettek egyházi adót, túlnyomó többségét magyarok lakták, akik az ide telepített szászokkal együtt e terület katolikus lakosságát képezték.[20]

Az Erdélyi Érchegységtől a Keleti- és Déli-Kárpátokig terjedő erdélyi vajdaság területi-közigazgatási megszervezését több sajátos vonás jellemezte. Erdélyben a király által kinevezett vajda gyakorolta a fő hatalmat. A vajdaság keretében – amint ezt a román történetírás kiemelte – még századokon át megőrződtek az őslakos román népre jellemző sajátos területi-közigazgatási és bírósági formák, mint amilyenek a vajdaságok, a helyi kenézségek, a körzetek és végül az úgynevezett *terrák* (ţări): Fogarasföld, Hátszeg, Máramaros stb. A XII. századtól kezdődően Erdélybe telepített szászok a fejlett feudalizmus korában hét székbe és két kerületbe szerveződtek, ezeket az úgynevezett Universitas Saxonum foglalta magába. A mintegy 400 várost és falut lakó székelység ugyancsak hét székbe szerveződött: Kézdiszék, Sepsiszék és Orbaiszék (ezek alkotják a XVI. század közepétől Háromszéket), aztán Udvarhelyszék (ebből vált ki később Keresztúr-fiúszék), Csíkszék (eleinte ehhez tartozott Gyergyó és Kászon-fiúszék is), Marosszék és Aranyosszék. A székelyek társadalmi rendszerét, területi-közigazgatási megszervezésüket erősen meghatározta katonai szerepük. A határvédelmet biztosító székelység legnagyobb része közösségi szabadságjogokat élvezett, szabadságát majdnem az egész hűbéri korszakban megőrizte.[21]

Az erdélyi vajdaság többi része hét királyi, majd nemesinek mondott megyébe szerveződött, ezekben a román és ma-

gyar parasztság már a korai feudalizmus idején (a XI–XII. században) jabbágysorba jutott.[22]

A magyarok Erdélybe való betelepedése tehát – beleértve a székelyekét is – meglehetősen összetett folyamat volt. A magyar lakosság fokozatosan telepedett meg ezen a területen, egy része még a magyar hűbéri állam kialakulásának időszaka előtt (a X. században), más része pedig a társadalom feudalizálódásával és az erdélyi vajdaságnak a magyar hűbéri királyság keretében való megszervezésével párhuzamosan. A feudális állam megszervezésével együtt a katolikus egyház is tért hódított Erdélyben: a magyarság már a X. század végén a nyugati kereszténységet vette fel, míg az őshonos román lakosság, mint azt a román történetírás bizonyítja, továbbra is megtartotta régi ortodox hitét. A magyar törzsi arisztokráciából és a románság vagyonosabb rétegéből idővel kialakult a feudális nemesség. A királyok birtokadományozásai a nemesség és a katolikus egyház részére jelentősen meggyorsították a társadalom feudalizálódásának folyamatát, a román és magyar szabadparasztság jobbágysorba szorítását, a Székelyföldön azonban és az úgynevezett Királyföldön, ahová szászokat telepítettek, még hosszú ideig fennmaradt a szabadparasztság. Így aztán az erdélyi feudalizmusban a hagyományos etnikai elemek újabb gazdasági-társadalmi és politikai struktúrákkal, egyházi szervezettséggel fonódtak össze olyan szövevényes rendszerré, amely egyben a népesedési helyzet bonyolultságát is tükrözte.

Bár az akkori Erdély társadalma meglehetősen sokrétű, fejlődésének fő meghatározója mégis a feudalizálódás: e társadalomnak a két alapvető hűbéri osztályra – az elnyomott parasztságra, illetve a hűbérurak osztályára – való tagolódása. Társadalmi szempontból nézve a magyarság Erdélyben való letelepedése egybeesett a magyar jobbágyparasztság kialakulási folyamatának kezdetével; a román jobbágyparasztsággal együtt ez képezte a függő parasztság osztályát. Az erdélyi jobbágyság azonban mégsem külső hódítás eredményeként jött létre, hanem szerves folytatása volt annak a belső fejlődési folyamatnak, amely mind a román lakosság, mind az Erdélyben megtelepedett magyarság társadalmát jellemezte.

A román–magyar–szász együttélés Erdélyben a történelemre is rányomta bélyegét. A civilizáció, az anyagi és szellemi műveltség itt létrehozott értékei a közös munka gyümölcsei. A

közös sors itt a mindennapi életben is együttműködésre, egymás kölcsönös megismerésére és megbecsülésére kötelezett. Különösen a paraszti rétegekben már a feudalizmus korában egy sajátos módja alakult ki az együttélésnek, a kölcsönös segítségnyújtásnak és együttműködésnek mind a mindennapi életben, mind pedig a kizsákmányolás és elnyomás ellen, az emberibb életkörülményekért vívott szakadatlan küzdelemben. A kölcsönhatás az anyagi és szellemi kultúra terén is állandósult, és erősen ható tényezőjévé vált mindegyik közösség haladásának.

Az erdélyi magyar jobbágyparasztság a román jobbágysággal együtt kitartóan küzdött a hűbéri kizsákmányolás ellen. A feudalizmusellenes harc különböző formákat öltött, kezdve egyes hűbéri kötelezettségek megtagadásával, a bujdosással, a szegénylegénységgel, egészen a felkelésekig és általános parasztháborúkig. Ez utóbbiak közül a Budai Nagy Antal vezette *bábolnai felkelés*[23] az első, amelyet egy sor helyi parasztlázadás előzött meg, mint amilyen az Arad környéki a XV. század első éveiben, majd 1417-ben a Fejér megyei jobbágyok felkelése Kardos János vezetésével. Különösen a székelyek lázadása öltött nagy méreteket 1430-ban, amikor a lázadók megsemmisítették a határjeleket, amelyek nemcsak a magántulajdon általánossá válását jelezték a Székelyföldön, hanem a parasztság kizsákmányolását megalapozó, feudális jellegű birtokok létrejöttének kezdetét is. Luxemburgi Zsigmond, Magyarország királya és a Német-római Szent Birodalom császára kénytelen volt személyesen közbelépni és elrendelni a lázadás leverését. 1434–1435-ben a fogarasi és máramarosi románság körében volt erős forrongás.

E népi erők 1436 őszén és a következő év tavaszán a jobbágyság hatalmas általános felkelésében egyesültek. Kezdetben a magyar és szász katolikus lakosság fogott fegyvert: Lépes György erdélyi püspök egyházi dézsmaszedésben való visszaélései ezt a lakosságot sújtották. Nem véletlen hát, hogy a felkelők 22 vezetője között olyan nagy a magyar parasztok száma. Ezek a Kolozsvár melletti, Bánffyhunyad környéki, kalotaszegi, Dés környéki és mezőségi jobbágyfalvakból származtak. A püspök visszaélése azonban csak szikra volt a felkelés kirobbantásához, hiszen a hűbéri kizsákmányolás súlyosbodása egyformán nehezedett Erdély román és magyar jobbágyságára.

A felkelés lángjai Kalotaszegen gyúltak ki, és nagy sebességgel harapóztak tovább. Fellázadt parasztok indultak csoportokba verődve az Alparét falu határában levő, Bábolna nevű domb felé, ahová „a magyar és román parasztok összessége (universitas rusticorum hungarorum et valachorum)“ összegyűlt megtárgyalni annak módját, hogyan lehetne „visszaállítani a Magyarország királyaitól nyert régi szabadságokat“, amelyektől a hűbérurak „megfosztották“ őket. A kolozsvári, dési, nagyenyedi városi szegénység, a sóaknák dolgozói, a kisnemesség és a falusi szegény papság támogatásával a magyar és román parasztság majdnem egy éven át vívta hősies harcát, olyan választott vezetőkkel az élen, mint Budai Nagy Antal, Virágosberki Oláh Mihály, Vajdaházi Nagy Pál, „a magyar és román parasztok seregének zászlóvivője“, Széki Nagy Tamás, Sombori Hencz Stephan, Gazda Benedek, Kolozsvári János Mester és mások. A fellázadt magyar, szász és román parasztok egyesült erővel szálltak szembe a nemesek, a szász patríciusok és a módos székely vezetők kizsákmányoló szövetségével. Ez az egységes harc jelentette az 1437–1438-as jobbágyfelkelés igazi értelmét. Azonban nem ez a felkelés az egyetlen, ahol a parasztság összefogva, etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül szállt harcba a feudalizmussal. A hűbéri Európa nagy parasztháborúinak sorában az 1514-es év következett, amikor az egész magyar királyságra kiterjedt a jobbágyok és hűbérurak életre-halálra menő összecsapása, és amikor a székely Dózsa György neve a Duna-medencén túl is széltében ismertté vált.[24] Az 1514-es parasztháborút Erdélyben sem csak a kizsákmányolás érezhető növekedése készítette elő, hanem a helyi lázadások is; ezek közül megemlítjük azokat, amelyek a XV. század második felében éppen a Székelyföldön robbantak ki, ahonnan Dózsa is származott. 1465-ben a közszékelyek Szolga Miklós vezetésével felkeltek elnyomóik ellen, feldúlták az udvarházakat és a birtokokat. 1466-ban a zabolai gyűlésen a közszékelyek elérték, hogy a király és a vajda elismerte szabadságjogaikat, de a székely vezetők és a megyei nemesek, akik adományozás útján birtokhoz jutottak ezeken a részeken, e jogokat magukhoz ragadták. A székelyek között egyre nőtt az elégedetlenség és a nyugtalanság, úgyannyira, hogy Mátyás király, akinek érdeke volt a székely katonai rend fenntartása, kénytelen volt közbelépni és elrendelni, hogy az összes szé-

kely férfiakat rendi hovatartozásuk szerint katonai lajstromokba (az úgynevezett lustrákba) írják össze. Az erőskezű király halála után azonban a feudális anarchia újból erőre kapott, a székely tömegek helyzete pedig érezhetően romlott, sok székely jobbágysorba süllyedt. A székelység egyre gyakrabban emelt panaszt a súlyos adóterhek és a királyi főtisztviselők viszszaélései ellen. 1506-ban újra felkeltek a székelyek, és kezdetben sikeresen visszaverték az ellenük vezényelt nemesi csapatokat. Közvetlenül az 1514-es nagy parasztháború előtt is újabb székely lázadások voltak.

Ebben az évben Bakócz Tamás, Magyarország érseke keresztes hadjáratot hirdetett, amelynek célja az lett volna, hogy a törököket kiszorítsa a Balkánról. Felhívására az alföldi parasztság tömegesen jelentkezett a hadseregbe, amely Dózsa György vezetésével – mint Engels mondja – forradalmi sereggé változott, és harcba szállt a hűbéri osztállyal. Noha Erdélyben Zápolya János vajdának és a püspöknek sikerült megakadályoznia a felhívás kihirdetését, Dózsa felkelésének hírére a román és magyar jobbágyok itt is harcba lendültek. Kolozsvár és Torda környékén Alberttel, a Dés melletti falvakban Nagy Jánossal, Beszterce vidékén más vezetőkkel az élen a lázadók csoportokba tömörültek, majd amikor Dózsa és Mészáros Lőrinc hadai a Bánság, illetve Várad felé közeledtek, a jobbágyság felkelése ezeken a területeken is nagy méreteket öltött. A korabeli oklevelek a hátszegi, a máramarosi, a Maros menti, a hunyadi parasztok megmozdulásairól szólnak, ahol a jobbágyság nemesek és egyházi méltóságok kiváltságleveleit semmisítette meg, feldúlta a hűbéri birtokokat, várakat és kastélyokat. 1514 június végén és július elején a parasztháború fő színtere Arad környéke és a Bánság volt, ahol Dózsa serege harcolt. Sorozatos győzelmek után, amikor már várak jutottak a felkelők kezére, Temesvár alatt a parasztok serege vereséget szenvedett, Dózsát pedig máglyán égették el. A nemesség kegyetlenül bosszút állt a felkelőkön, a Werbőczi szerkesztette Hármaskönyv pedig a jobbágy parasztságot röghöz kötötte.

Noha a felkelést leverték, a parasztság jobb életért való küzdelmének nem lehetett gátat vetni. 1526-ban és 1527-ben éppen azokon a vidékeken, ahol Dózsa seregét legyőzték, a szerb, román és magyar parasztok a Jován cár néven is ismert

Ivan Nenada vezetésével erőteljes felkelést robbantottak ki.[25] Az újabb kutatások pedig kimutatták, hogy 1519 és 1522 között a Székelyföldön is nagy lázongások voltak.[26]

A romániai magyar nemzetiség forradalmi múltjában igen fontosak a székely néptömegek feudalizmusellenes felkelései a XVI. század második felében.[27] Ezek közül az 1562-ben kirobbant általános felkelés vált különösen jelentőssé, amikor a Székelyudvarhely melletti táborba 40 000 főnyi székely sereg gyűlt össze, Nagy György, Gyepesi Ambrus és Bán András választott vezetőkkel az élen. A székely felkelők segélykérő követeket küldtek a szász székekhez és városokhoz, valamint Moldvába Despot vajdához. Kezdetben sorozatos győzelmeket arattak, legyőzték az ellenük küldött nemesi hadsereget, várakat foglaltak el és a Székelyföldről elkergették a nemeseket. János Zsigmond fejedelem azonban 20 000 főnyi hadsereget vont össze a felkelők ellen, ez végül is leverte a székely felkelést. Nagy Györgyöt és Gyepesi Ambrust karóba húzták, a székelyek ezreit csonkították meg, a segesvári országgyűlés pedig egy sor olyan határozatot hozott, amely – ellentétben a fejedelemnek a székely katonai rendet támogató szándékával – a következő években a székely tömegek jelentős részét jobbágysorba szorította. Családok ezreit, a szabad székelyek egész falvait adományozták a nemeseknek, jobbágyokká téve őket. Székelyudvarhelyen és a háromszéki Várhegyen két várat építettek a fejedelemnek, ezek feladata az volt, hogy állandó felügyeletet gyakoroljanak a székelyek fölött, és még csírájában elfojtsanak minden kísérletet a lázadásra. E várak – emlékeztetésképpen a székely felkelésre – a *Székelytámadt*, illetve a *Székelybánja* jelképes neveket kapták. A várkapitányok, akiket a fejedelem a főnemességből nevezett ki, valamint a széki főtisztviselők hatalmaskodásai és visszaélései megdöbbentően elevenedik meg a XVI. század hetvenes éveiben kelt, a központi hatalomhoz felterjesztett székely panaszlevelekben. A székely szabadságjogok semmibevétele és a főtisztviselők visszaélései voltak a legfőbb okai a társadalmi feszültségnek, amely 1571-ben a székely tömegek újabb felkelését robbantotta ki.

E felkelésekkel párhuzamosan a romániai magyar nemzetiség múltjában jól meghatározott helye van az idegen hódítás elleni küzdelemnek, amelyet az Erdélyben megtelepedett

magyarság a románsággal és a szászokkal együtt vívott. Különösen a katonai rendű székelyeknek volt jelentős szerepük a Keletről támadó vándor népek – mint például a X–XII. századiban a besenyők, úzok és kunok, a XIII. századtól kezdve pedig a tatárok – feltartóztatásában.

A XIV. század végén az Al-Dunánál megjelentek a törökök. Miután sikerült leigázniuk a bolgár cárságot és tért hódítaniuk a Balkánon, a törökök közvetlen veszélyt jelentettek Havasalföld és Magyarország számára. A románok és magyarok századokon át együtt vívott harca a török hódítás ellen már akkor elkezdődött. A XIV. század végi román–magyar katonai együttműködést az az egyezmény szentesítette, amelyet Luxemburgi Zsigmond, Magyarország királya és Mircea cel Bătrîn, Havasalföld uralkodója 1395. március 7-én írt alá Brassóban.[28] Mircea cel Bătrînt mind a törökök elleni harcaiban, mind pedig a belső ellenséggel vívott küzdelmében a magyar seregek támogatták, Losonczi István erdélyi vajda hadseregének keretében pedig több ütközetben székely csapatok is részt vettek.

Erdélybe a törökök 1420-ban törtek be először, majd 1438-ban és 1442-ben. A román–magyar katonai együttműködés különösen akkor öltött nagy méreteket, amikor Hunyadi János,[29] a Duna-medence népeinek közös hőse lett Erdély vajdája, majd Magyarország kormányzója. A Hunyadi vezette hadsereg győzelmei az 1443-as balkáni hosszú hadjáratban II. Murad szultánnal is elismertették, hogy „egyesülve a magyarok és románok nagy erőt jelentenek“. Az erdélyi hadsereget, elsősorban a székely haderőt Mátyás király parancsára kivezényelték, hogy az erdélyi vajda vezetésével támogassa Ştefan cel Mare moldvai uralkodót törökellenes harcában. E hadsereg ott volt 1475 januárjában a nagy vaslui-i ütközetben, amikor Ştefan legyőzte Szolimán ruméliai beglerbég beözönlő hadait; a székelyek részt vettek annak a nagy támadásnak a visszaverésében is, amelyet maga II. Mohamed szultán vezetett Moldva ellen 1476-ban. Méltán írhatták a székelyek 1492-ben II. Ulászlóhoz, Magyarország királyához intézett panaszlevelükben: „Ezenkívül, midőn a boldogult királyok bennünket felszólítottak, minden táborozásban ott voltunk az ország védelmére s a mi őseink vére különböző országokban, ti. Moldovában, Havasalföldön, Rác-, Török-, Horvát-, Bolgár-

országban bőven hullott, és a mi vérünkből patakok folydogáltak, tagjainkból és csontjainkból pedig halmokat hánytak.“[30]

1526-ban II. Lajos király hadseregét Mohácsnál megsemmisítette a török. 1541-ben elesett Buda, a magyar királyság pedig három részre szakadt. Erdély a Partiummal és a Bánsággal együtt független állammá alakult, önálló erdélyi fejedelemséggé, amely azonban, akárcsak Havasalföld és Moldva, kénytelen volt elismerni a török fennhatóságot. A XVI. század közepétől kezdve másfél évszázadon át Erdélynek két fronton kellett küzdenie: az oszmán birodalom, illetve a Habsburg-ház ellen, amely ismételten megpróbálta hatalma alá keríteni. A XVI. század második felében csak az erőskezű Báthori Istvánnak (1575-től Lengyelország királya) sikerült rövid uralkodása idején megszilárdítani az ország önállóságát, megvédeni mind a Habsburgok állandó támadásaitól, mind pedig a törökök terjeszkedésétől. Halála után a két nagyhatalom között kiéleződött a harc Erdély leigázásáért. 1593-ban a Báthori Zsigmond kormányozta Erdély csatlakozott a Habsburgok által vezetett törökellenes szövetséghez, és részt vett Európa tizenötéves háborújában. Ugyanakkor került trónra Havasalföldön Mihály vajda, aki ugyancsak felszabadító harcot indított a török uralom lerázásáért. A török haderőkkel való csatáiban Mihály vajda oldalán erős erdélyi hadsereg harcolt, amelyben különösen fontos szerepet játszottak a székely csapatok. Tudott dolog, hogy már 1594 novemberében, amikor Mihály kibontotta a függetlenség zászlaját, egy 4000 főnyi székelyből álló különítmény Horváth Mihály fogarasi várkapitány vezénylete alatt Bukarestbe érkezett. Csapatával a havaselvi vajda mellett harcolt a törökök ellen a Szatmár környéki Király Albert, a neves magyar hadvezér és megfélemlíthetetlen katona is. Mind Király Albert, mind pedig a székely csapatok részt vettek a történelmi jelentőségű călugăreni-i csatában, amelyet a román nép az idegen hódítók elleni sok évszázados küzdelmének egyik legnagyobb sikereként tart számon. Mivel Szinán pasa hadserege számbelileg túlerőben volt, a visszavonuló Mihály a megkötött egyezmény értelmében kénytelen volt Báthori Zsigmondtól segítséget kérni. Erdély fejedelme a török betörés veszélyétől fenyegetve 1595 őszén hadba hívta a székelyeket is, megígérvén, hogy a

havasalföldi törökellenes hadjárat résztvevői felszabadulnak a jobbágyság alól. Ilyen körülmények között robbant ki a közszékelység újabb felkelése,[31] amely 1595. szeptember 15-én a feketehalmi táborban arra kényszerítette Báthori Zsigmondot, hogy kiállítsa a székelyek számára az általános szabadságjogokat szavatoló oklevelet. Az oklevél leszögezi, hogy a harcban részt vevő székelyek felszabadulnak a jobbágyság alól, ennek érdekében katonai lajstromot (lustrát) állítanak róluk össze, amely biztosítja számukra az egyéni és közösségi szabadságokat. A székelyek visszakapták arra vonatkozó jogaikat, hogy katonai és polgári vezetőiket maguk választhassák meg a székek szintjén. A régi szabadságjogokat biztosítva látván, mintegy 25 000 székely szállt hadba, ez a haderő tette ki az erdélyi hadseregnek több mint kétharmadát, a Szinán pasa ellen induló egyesített havasalföldi, erdélyi és moldvai hadseregnek pedig a felét. Az 1595 októberében vívott nehéz harcokról szólva, amelyek eredményeképpen sikerült kiűzni Havasalföldről a beözönlő török hódítókat,[32] Nicolae Bălcescu a legnagyobb elismeréssel méltatta a székelyek vitézségét és elszántságát. Azonban Báthori Zsigmond, a nemesség és a székely előkelők nem tartották be adott szavukat: 1595. december 13-án a gyulafehérvári országgyűlés érvénytelenné nyilvánította a szeptember 15-én kiállított szabadságlevelet. Az országgyűlés elé idézett közszékely vezetőket letartóztatták és kivégezték. A szabadságlevél visszavonásának hírére a Székelyföldön újabb felkelés tört ki. Minden székely székben új kapitányokat választottak: Marosszékben Károlyi Andrást, Gyergyóban Gál Jánost. A nemesség azonban elejét vette a közszékelység újabb lázadásának. Mindegyik székbe erős megtorló hadakat vezényeltek, amelyek kegyetlenül vérbe fojtották a felkelést. A közszékelyek Báthorival és a nemességgel szembeni elégedetlenségét azonban nem lehetett megsemmisíteni. Ezt használta ki Mihály vajda, amikor 1599 őszén eldöntötte, hogy átlépi a Kárpátokat. Még a ploieşti-i táborban tárgyalásokat folytatott több székely kapitánnyal. Erdélybe jutva megígérte a székelyeknek, hogy régi közös szabadságjogaikat visszaállítja, és felszabadítja őket a jobbágyság alól. Ily módon a székelyekben erős szövetségesekre talált. A sellembergi ütközetben a székelyek Mihály vajda oldalán harcoltak, és fontos szerepük volt Havasalföld vitéz uralkodójának nagy sikerében.

Ígéretét betartva, 1599. november 3-án és 28-án, majd 1600 márciusában Mihály több szabadságlevelet bocsátott ki, amelyek által felszabadította a kevéssel azelőtt leigázott közszékelyeket, visszaállította jogaikat, hogy katonai és polgári vezetőiket maguk választhassák. Mindezek után rendelkezésére állott a 12 000 gyalogosból és ugyanannyi lovas katonából álló teljes székely hadsereg. A székelyek ott voltak minden egyes csatában, amelyet a vitéz vajda Havasalföld, Erdély és Moldva politikai egyesítésének emlékezetes évében vívott. 1600 nyarán részt vettek a nagy moldvai hadjáratban. Tudvalevő például, hogy magának Suceavának, Moldva székvárosának Kapturi János volt a kapitánya, aki székelyekből és magyar hajdúkból álló helyőrségével vitézül, nagy elszántsággal védte ezt a várat a lengyel pánok csapataival szemben, amelyeket a Movilă család tagjai, Mihály ellenségei hívtak Moldvába. A miriszlói csatában több mint 2000 székely puskás esett el, miközben a vajda seregének visszavonulását fedezte. A székelyek vágták el Jan Zamoyski útját is, aki Moldvából a Keleti-Kárpátokon át Erdélybe próbált betörni, hogy katonáival elfogja a vitéz román uralkodót, amikor ő – császári szövetségeseitől elárultatva – kénytelen volt hadserege nélkül vonulni vissza Fogarasba. Mihály vajda nagyra becsülte a székelyek vitézségét és katonai szerepét. A prágai császári udvarhoz intézett emlékirataiban kiemelte, hogy a székely haderő nélkül Erdély nem védhető meg a külső ellenségtől, és éppen a székelység támogatásának biztosítása érdekében tiszteletben kell tartani a székelység szabadságjogait. Az is ismeretes, hogy mielőtt Giorgio Basta zsoldosai aljasul meggyilkolták volna, a hírneves vajda a székelyeknek írta egyik utolsó levelét.[33]

A Habsburg-ház azzal a gondolattal kötött szövetséget Mihály vajdával, hogy eszközként fogja őt felhasználni Erdély elfoglalásában és leigázásában. Ez már abból világosan megmutatkozott, hogy amikor Mihály – megsemmisítvén Báthori András hadseregét – gyakorolni kezdte hatalmát Erdély felett, a császári követ felszólította, hogy azonnal hagyja el az országot. Giorgio Basta, a császári hadsereg parancsnoka sem a császári udvar tudta és jóváhagyása nélkül cselekedett akkor, amikor a goroszlói győzelem után Mihály vajda megtagadván, hogy a Habsburgok alárendelt eszköze legyen, a

tordai mezőn Basta vallonjai megölték a vitéz uralkodót. A Habsburgoknak csak az árulás révén sikerült megalapozniuk uralmukat Erdélyben.

A Giorgio Basta zsoldosainak fegyverével megvalósított erőszakos Habsburg uralom ideje mint Erdély történetének egyik leggyászosabb kora maradt fenn a nép emlékezetében. Falvak százait dúlták fel a zsoldosok, emberek ezrei és tízezrei estek áldozatául ennek a rémuralomnak. A kifosztott és letarolt ország lett az eredménye a pogány török ellen küldött úgynevezett „segítségnek", amelyről a Habsburg-udvarban oly hivalkodva beszéltek. Most még azok is megláthatták, hogy mi a Habsburgok igazi célja, akik korábban a császáriak segítségére számítottak a törökellenes harcban.

A Habsburg uralommal szembeni elégedetlenség pedig egyre nőtt, és a Habsburg-ellenes felszabadító háború kirobbanásához vezetett. A szabadságharc zászlaját az 1605 februárjában a nyárádszeredai mezőn Erdély fejedelmévé választott Bocskai István bontotta ki. E nagy államférfi nevéhez fűződik az ország felszabadítása a Habsburg uralom alól.[34] Bocskai a belső erőkre, főleg a magyar hajdúságra és a székelyekre támaszkodott, ezek alkották hadseregének zömét. Ő azonban azt is felismerte, hogy a Habsburg-ellenes háború sikeres keresztülviteléhez mennyire fontos a moldvai és havasalföldi uralkodók részéről való támogatás biztosítása. Éppen ezért baráti kapcsolatokat épített ki a román uralkodókkal, Ieremia Movilával és Radu Şerbannal szövetségi szerződést kötött. A Bocskai által vívott háború sikerrel járt: a bécsi béke által (1606. szeptember 23.) a Habsburgok elismerték és szavatolták az Erdélyi Fejedelemség függetlenségét.

Ezzel az európai méretű eseménnyel a kimerítő tizenötéves háború is véget ért, de az ország gazdasági helyreállítása, valamint a központi hatalom és Erdély nemzetközi helyzetének megszilárdítása majd csak Bethlen Gábor, az európai szinten is nagy tekintélynek örvendő, kiváló politikus uralkodása idején (1613–1629) valósult meg. A fejedelem már uralkodása elején számos intézkedést hozott az állami jövedelem növelése és az azzal való jobb gazdálkodás érdekében.[35] Központosító intézkedéseivel Bethlen Gábornak sikerült véget vetnie a főnemesi önkénynek, megerősítvén ezáltal az ország védelmi képességét. Külpolitikájában azt a célt követte, hogy

Erdély önállósága egyre szilárdabb alapokon álljon, mind a Habsburgok terjeszkedésével, mind pedig a Portával szemben. E törekvésében a belső erőkre, valamint a Moldva és Havasalföld uralkodóival való jószomszédi viszonyokra támaszkodott. A harmincéves háborúba belépve, a Habsburgok fölött aratott győzelmei révén sikerült megnövelnie az önálló Erdély nemzetközi hírnevét. Bethlen Gábor uralkodása egyben a kulturális fellendülés időszaka is Erdélyben: iskolák és nyomdák létesültek, számos erdélyi fiatalt küldtek tanulni a fejlettebb és nagyobb kulturális hagyományokkal rendelkező európai országokba. A fejedelem által alapított iskolákba jobbágyok és szabad parasztok gyermekei is bekerülhettek, Erdély történetében először.

Bethlen Gábor bel- és külpolitikáját I. Rákóczi György is folytatta, és részben ennek fia, II. Rákóczi György is; mindketten arra törekedtek, hogy Moldvával és Havasalfölddel szoros kapcsolatokat tartsanak fenn.

A XVII. század végén, az oszmán birodalom hanyatlásával és Magyarország felszabadulásával a Porta uralma alól a Habsburg-ház arra használta fel katonai sikereit, hogy ne csak Magyarországon, hanem Erdélyben is megvesse a lábát. Mint akkor mondták, a török faigát a Habsburgok vasigája váltotta fel. Az új helyzetbe sem a magyarok, sem a románok nem tudtak belenyugodni. 1704-ben II. Rákóczi Ferenc felszabadító háborút robbantott ki, amely majdnem hét esztendeig tartott Magyarország és Erdély területén.[36] E háború, amelyben a magyarok mellett a románok is részt vettek, Erdélyben az egyesült tömegek nemzetiségre való tekintet nélküli harcává alakult. A külföldi szövetségesek által magára hagyatott néptömegek harcát a Habsburgok leverték, s Erdélyben bevezették a Habsburg uralmat. Az országot a Habsburg birodalom egyik tartományává tették, hajdani önállóságának majd minden intézményét felszámolták. Évtizedeken át a megszálló császári csapatok parancsnokai kormányozták Erdélyt. A Habsburg-ház politikájának az volt a célja, hogy Erdélyt mind gazdasági-társadalmi, mind etnikai-nemzeti szempontból beolvassza a birodalomba. A XVIII. század közepétől a Habsburgok a magyar és szász arisztokráciát is bevonták a tartomány kormányzásába, a román, magyar és szász néptömegek azonban megtagadták az engedelmeskedést. Egymást érték a társadalmi jel-

legű és Habsburg-ellenes megmozdulások, amelyek a XVIII. század második felétől egyre nagyobb erőre kaptak. Különösen 1763-ban és 1764-ben erősödtek fel ezek a harcok, amikor is Bécs hozzákezdett a határőrezredek felállításához, s amikor mind a naszódi románok, mind a székelyek határozottan szembeszálltak a Habsburg tervvel. Buccow és Siskovich császári főparancsnokoknak sikerült ugyan a határőrezredeket létrehozniok, de csak a Naszód vidéki románok megmozdulásai és a székelyföldi népi ellenállás kegyetlen leverése árán. Madéfalván például 1764. január 7-én a császári csapatok négyszáz székelyt mészároltak le.[37] Sok székely kénytelen volt Moldvába menekülni, növelvén ezzel a csángó-magyarok számát, akik még a XV–XVI. század folyamán telepedtek ide a nagy székely felkelések leverése után. Ez újabb kitelepülők az új falvak tucatjait létesítették Moldvában és Bukovinában.[38]

A feudalizmus korában a Moldva, Havasalföld és Erdély közötti kapcsolatokat az jellemezte, hogy a népesség mozgását a Kárpátok vonulata nem akadályozta meg: a hágókon, szorosokon át állandó jellegű volt a vándorlás. Erdélyből a románok mellett sok magyar is áttelepült Moldvába meg Havasalföldre, elsősorban a székelyek közül. Moldvában ezek nagy számban telepedtek meg vagy az ottani lakosok mellé, azok falvaiba, mezővárosaiba és városaiba, vagy pedig új településeket alapítva. Mint a korabeli forrásokból kiderül, Moldvában százával voltak olyan helységek, ahol csángók éltek.[39] A XVII. század közepén Marco Bandini, aki több mint három esztendőt töltött a moldvai csángók között, negyvennél több olyan faluról számolt be, ahol katolikus csángó lakosság élt,[40] hozzájárulva Moldva gazdasági fejlődéséhez. A népköltészet sok becses alkotását a csángók mentették át napjainkig, századokon át megőrizték a népdalok és balladák archaikus változatait. Havasalföldön különösen a kisebb-nagyobb városokban telepedett meg sok székely mesterember, és egész kolóniákat alkotva illeszkedtek be az itteni társadalmi és gazdasági életbe. Az 1704–1711-es Habsburg-ellenes szabadságharc leverése után Rákóczi seregéből sokan Havasalföldre menekültek, s ott telepedtek le; voltak, akik éppen Bukarestben. A bukaresti Berceni negyed neve máig is őrzi Bercsényi híres kuruc főgenerális huszárjainak emlékét, akik 1711 után falut alapítottak ezen a helyen.

A hűbéri kizsákmányolásnak a Habsburg uralom alatti súlyosbodása 1784-ben a Nyugati Érchegység román parasztságának egyik legnagyobb feudalizmusellenes felkeléséhez vezetett, amelyet a történelem a Horia, Cloşca és Crişan vezette felkelés néven ismer. E társadalmi jellegű felkelésben a nemzeti szempontok is nagy hangsúlyt kaptak.

A Habsburg uralom folytán Erdélyben a társadalmi helyzet még tovább bonyolódott: a kapitalista viszonyok kialakulásával a társadalmi ellentmondások nemzeti jelleget is öltöttek magukra, annál is inkább, mert a jobbágyparasztság nagyobbrészt románokból, a nemesség pedig nagyobbrészt magyarokból állott. Ehhez járult még hozzá a Habsburg-ház politikája, amely – hogy ily módon is erősítse uralmát – a viszály magvait hintette Erdély különböző nemzetiségei közé. Ilyen körülmények között erőteljes nemzeti mozgalom alakult ki mind a románok, mind pedig a magyarok és szászok körében. A nemzeti öntudat egyre erősebben nyilvánult meg a társadalmi élet minden területén. A románság nemzeti egyenjogúságáért vívott mozgalma a *Supplex Libellus Valachorum*-mal[41] érte el tetőfokát (1791), a magyar nemzeti mozgalom pedig mindenekelőtt a Habsburg uralmat szerette volna lerázni. Ez a mozgalom meglehetősen összetett volt, sokféle áramlatot és irányzatot egyesített, kezdve a radikális köztársaságpártitól el egészen a liberális-alkotmányosig és monarchikusig. Erős polgárság híján az erdélyi magyar nemzeti mozgalomban az értelmiség és a Habsburgokkal szembenálló nemesség jelentette a fő tényezőt. A mozgalom élén olyan kiemelkedő személyiségek álltak, mint Wesselényi Miklós, Szász Károly, Brassai Sámuel, Bölöni Farkas Sándor, Kemény Dénes, Teleki Sándor és mások. Ellentmondásai ellenére, amelyek velejárói minden polgári-demokratikus nemzeti mozgalomnak, a magyar nemzeti mozgalom haladó jellegű volt; e mozgalom igen jelentős Habsburg-ellenes erőként lépett fel a XIX. század első felében, és hozzájárult az 1848–1849-es polgári-demokratikus forradalom előkészítéséhez.[42]

Az új társadalmi erők megjelenése, a lázongó jobbágyparasztság elégedetlenségének növekedése az elavult hűbéri rendszer és az idegen elnyomás bilincseinek letörése felé hatott.

Az 1848–1849-es polgári-demokratikus forradalom a szocialista Románia magyar nemzetiségének múltjában – akár-

csak a román nemzet történetében is – egy messze visszhangzó, előremutató eseményt jelent.[43] Nagy történelmi és forradalmi tettek egész sora kapcsolódik hozzá, amelyeknek emlékét híven őrizte és őrzi a népi emlékezet. Nincs olyan magyar lakosságú helység Erdélyben, ahol ne őrizték volna meg e két év hősies, a társadalmi és nemzeti felszabadulásért vívott harcainak emlékét. Erdélyben a forradalom lefolyása meglehetősen ellentmondásos volt, nemegyszer drámaisággal, sőt a román és magyar nemzeti erők összecsapásának tragédiáival is telítődött. A testvérharcoknak többféle okai voltak, kezdve Bécs egyenetlenséget szító politikájától, folytatva a Kossuth vezette magyar forradalmi kormánynak a románokkal szemben alkalmazott, alaposan elhibázott nemzetiségi politikájával, el egészen a román nemzeti mozgalom és a császáriak között létrejött szövetségig.

Az 1848–1849-es forradalom azonban nem szűkíthető le csupán a testvérharcokra; nagy tévedés lenne ezekre tenni a fő hangsúlyt, hiszen – akár kiterjedési körüket, akár fontosságukat nézzük – a forradalomnak sem a tartalmát, sem a jellegét nem ezek határozták meg. Tágabb összefüggésben vizsgálva e korszak eseményeit azt látjuk, hogy a Bánságban, a Körösök vidékén, Biharban, Kővár vidékén és Máramarosban a magyar és román forradalmi erők szorosan együttműködtek a császáriak elleni harcban, a gazdasági, társadalmi és politikai, polgári-demokratikus változások érdekében. Több város, mint például Várad, Nagybánya, Szatmár, Temesvár, Arad stb. jelentős szerepet játszott a forradalom és a Habsburg-ellenes küzdelem kibontakozásában. Haladó politikusok és kiváló, a forradalom ügyéhez hű katonai vezetők tízével, százával, a népi hősök ezrével kerültek ki e vidékek lakosságának soraiból. Igen tanulságos csak az egyszerű felsorolása is azoknak a bihari forradalmároknak, akik elestek a harcmezőkön, akiket a forradalom leverése után a császáriak halálra vagy börtönbüntetésre ítéltek, vagy akik emigrációba kényszerültek. Csak Bihar megyéből több mint 1100 ember elbujdosott, több mint 2000 elesett a harcokban, halálra ítélték (és felakasztották vagy agyonlőtték) Lahner György tábornokot, a magyar forradalmi hadsereg váradi fegyvertárának vezetőjét, a váradi születésű Nagy Sándor József tábornokot, a forradalmi hadsereg egyik egységének parancsnokát, aztán Kazinczy Lajost és Szacsvay

Imrét, aki 1849. április 4-én megfogalmazta a Habsburgok trónfosztását kimondó Függetlenségi Nyilatkozatot. Nehéz börtönévekre ítélték Gáspár András tábornokot, Lukács Dénes, Pereczi Mihály, Mezey Károly, Kökényesi Miklós ezredeseket, az alezredesek közül Tóth Ágostont, Meszéna Istvánt, Cserey Ignácot, Simonffy Józsefet, aki megpróbált egyezségre jutni Avram Iancuval, és nagy bölcsességről tanúskodó levelet írt neki a román–magyar történelmi kapcsolatokról s a két nép sorsközösségéről, Leitner Nándort, Kausler Józsefet, Wéber Jánost, Gergely Jánost, Csutak Kálmánt, Hankovics Györgyöt, Bémer László katolikus püspököt, akit a vértörvényszék ítélt el Haynau báró elnökletével. A sort folytatni lehetne, hiszen még a csak részlegesen elvégzett kutatások is több mint 150 olyan bihari szabadságharcos honvéd nevét hozták felszínre, akiket a császáriak börtönbüntetésre ítéltek.

Arad mindmáig kegyelettel őrzi a magyar forradalmi hadsereg tizenhárom vértanú tábornokának emlékét, akiket 1849. október 6-án itt végeztek ki a Habsburg-ház hóhérai. Aulich Lajos, Damjanich János, Dessewffy Arisztid, Kiss Ernő, Knezich Károly, Lázár Vilmos, Lahner György, Leiningen-Westerburg Károly, Nagy Sándor József, Pöltenberg Ernő, Sweidel József, Török Ignác és Vécsey Károly neve mélyen bevéződött mindazok emlékezetébe, akiknek drága a népek szabadsága. Ugyancsak tudott dolog, hogy a magyar forradalmi hadsereg több száz tisztjét börtönözték be a császáriak a forradalom leverése után az aradi és temesvári várba.

Emlékezetre méltó események zajlottak 1848–1849-ben a Székelyföldön is. A székelyek Habsburg uralom elleni népfelkelését 1848. október 16–17-én határozta el az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés, amelyet jelentősége folytán a kortárs Gheorghe Bariţiu a románok 1848 májusában a Szabadság Mezején, Balázsfalva mellett tartott nemzeti gyűlésével állított párhuzamba. E nemzeti gyűlés jelentőségét hangoztatva Nicolae Ceauşescu, Románia Szocialista Köztársaság elnöke hangsúlyozta: „Ez a jelentős összejövetel, amelyen a székelyek tízezrei vettek részt, lényegében ugyanazokért a polgári-demokratikus követelésekért szállt síkra, mint a balázsfalvi gyűlés; követelte a jobbágyság eltörlését, a »közös teherviselést és jogegyenlőséget« stb. A székelyek gyűlésének erős Habsburg-ellenes jellege is volt. A gyűlésnek azok a részvevői, akik a Habs-

burg-csapatokba besorolt katonák közül kerültek ki, letépték ruhájukról a császári felségjeleket és elhatározták, hogy néphadsereget szerveznek, s a Bécsből küldött császári csapatokkal szemben megvédik a nép demokratikus követeléseit.“[14]

A Székelyföldön a Habsburg-ellenes ellenállás igazi népi háborúját hirdették meg. Minden fegyverfogható férfit besoroztak, megszervezték az ágyú- és lőszergyártást, nemzedékek emlékezete tartja számon a császári, majd később a cári seregekkel vívott harcokat és ütközeteket. Súlyos áldozatok árán a székelyek tartani tudták magukat a jobban felfegyverzett és számbeli túlerőben levő ellenséggel szemben egészen addig, míg Erdélyben megindult a Bem tábornok által vezetett magyar forradalmi hadsereg támadása. E hadsereghez, amelyben vállvetve harcoltak magyarok, románok, lengyelek, olaszok, osztrákok, németek és más népek fiai, a székelyek is hozzácsatlakoztak. A legendás hírnevű tábornokot körülvevők között ott volt Petőfi Sándor, a forradalmár költő, Anton Kurz, a demokrata forradalmár német publicista, Cezar Bolliac, a román forradalmár költő, Teleki Sándor, Bem szárnysegédje is.

A Bem vezette forradalmi hadsereg Erdélyben számos csatát vívott a császári és cári seregekkel. E hadsereg nyárádgálfalvi, piski, Szelindek melletti és más győzelmei, valamint a Segesvár melletti, tragikus kimenetelű ütközet, amelyben Bem a lehetetlent is megpróbálta a számbeli túlerőben lévő és jobban felszerelt cári csapatokkal szemben – mind megannyi dicsőséges fejezet a szabadságharcok aranykönyvében.

A hosszú, hősies Habsburg-ellenes harcban a székelyek közül is egész sora került ki a forradalmároknak, katonai vezetőknek és népi hősöknek, mint például Berzenczei László, Berde Mózsa, Czecz János, Bethlen János, Mikó Mihály, Bethlen Gergely, Gál Sándor, Gábor Áron, a legendás ágyúöntő és tüzér, Kiss Sándor, Tuzson János, Forró Elek, Turóczi Mózes, Gábriány József, Nagy Ferenc, Pálffy János, Németh László, Szacsvai Imre, Szacsvai András, Szacsvai János, Gál Dániel, Nagy Sándor, Lőrincz József és sokan mások.

Jelentős szerepet játszottak a Habsburg-ellenes harcokban a kolozsvári, marosvásárhelyi, nagyenyedi, dési, zsibói, zilahi és más városokba való ifjú magyar értelmiségiek. Sokan az iskolapadokból léptek ki, hogy beálljanak a forradalmi hadseregbe, ahol elszánt hősiességről tettek tanúságot.

Az 1848–1849-es forradalom idején Erdélyben a nemzeti ellentétek ellenére is voltak olyan társadalmi erők és személyiségek, akik a leigázó, reakciós hatalmak elleni összefogásért és közös harcért küzdöttek. E törekvések és főleg a demokrata forradalmár Nicolae Bălcescu kezdeményezése nyomán dolgozták ki és fogadták el 1849. július 14-én a híres *Kibékülési terv*et, amelyet a magyar forradalmi kormány nevében Kossuth Lajos, a román forradalmárok nevében Cezar Bolliac írt alá, s amely szavatolta a románoknak és magyaroknak az egyenlőség alapján való együttműködését. E tervezet alapján fogadták el Szegeden 1849. július 28-án a nemzetiségek egyenjogúságát kimondó törvényt. A román és magyar forradalmi erők összefogásának szükségessége az egyik legértékesebb üzenet a számunkra az 1848–1849-es forradalom gazdag történelmi hagyományaiból.

Minthogy olyan nagy néptömegeket fogott át, az 1848–1849-es forradalom nagy hatást gyakorolt az elkövetkező nemzedékekre, annál is inkább, mert a forradalom leverése utáni megtorlásoknak széles néprétegek voltak áldozatai. Nem véletlen, hogy mind az országban, mind külföldön az életben maradt forradalmárok szüntelenül terveket szőttek, különféle akciókat szerveztek, összeesküvéseket készítettek elő a Habsburg uralom felszámolása érdekében.

JEGYZETEK

Rövidítések: **A magyar nemzetiség** = *A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel.* Tanulmányok. I. Bukarest, 1976; **Fazekas** = Fazekas János: *A Román Kommunista Párt – a haza fiai testvériségének és barátságának, társadalmi és nemzeti egyenlőségének következetes harcosa.* Tanulmányok és cikkek. Bukarest, 1980; **IR** = *Istoria României.* Bucureşti, I: 1960, II–IV: 1964; **KLEkv** = *Kelemen Lajos emlékkönyv.* Kolozsvár, 1957; **Pascu: Voievodatul** = Ştefan Pascu: *Voievodatul Transilvaniei* I. Cluj, 1971; **RI** = *Revista de istorie;* **RRH** = *Revue Roumaine d'Histoire;* **St** = *Studii. Revistă de istorie*; **StUBB** = *Studia Universitatis Babeş-Bolyai,* Series *Historia.*

[1] Nicolae Ceauşescu: *Románia a szocialista építés kiteljesítése útján.* 1. kötet. Bukarest, 1968. 61.

[2] Gyarmathi Sámuel: *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata.* Göttingen, 1799.

[3] A magyarság honfoglalás előtti történetét illetően a szerző szíves beleegyezésével felhasználtuk dr. Ferenczi Istvánnak, a kolozsvár-

napocai Erdély történeti múzeuma osztályvezetőjének *A magyarok* című kéziratát, melyet a San Franciscóban 1975-ben tartott nemzetközi történészkongresszus alkalmából írt.

[4] E források magyar fordításban nemrég jelentek meg: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* Budapest, 1975.

[5] A bizánci kútfők (Bölcs Leó és Bíborbanszületett Konstantinosz) bő tájékoztatót nyújtanak e háborúkról, és részletesen leírják a magyarok harcászati taktikáját.

[6] IR II. 3–14.

[7] Ibn Ruszta és Gardizi említik a kazár birodalom kereteiben élő magyarok megművelte földeket. Lásd: *A magyarok elődeiről...* 88.

[8] *A magyarok elődeiről...* 115–125.

[9] A román nép és nyelv kialakulását illetően lásd az alábbi összefoglalásokat: IR I. 775–810; *Erdély története.* I. Bukarest, 1963; Miron Constantinescu–C. Daicoviciu–Şt. Pascu...: *Histoire de la Roumanie des origines à nos jours.* Paris, 1970; C. Daicoviciu–E. Petrovici–Gh. Ştefan; *La formation du peuple roumaine et de sa langue.* Bucureşti, 1963; Pascu: Voievodatul 19–129.

[10] IR I. 768.

[11] Anonymus: *Gesta Hungarorum.* Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon Pais Dezső fordításában. Budapest, 1977. 97–98.

[12] Anonymus: *i.m.* 98.

[13] Anonymus: *i.m.* 125–126. Mén-Marótról és földjéről Anonymus még a következőket mondja: „Azt a földet továbbá, amely a Tisza és az Erdély felé elterülő Igyfon-erdő közé esik, a Maros folyótól a Szamos folyóig Marót vezér foglalta el, kinek az unokáját a magyarok Mén-Marótnak mondták, mégpedig azért, mert több asszonya volt; ezt a földet az a népesség lakta, amelyet kozárnak mondanak“ (i.m. 89).

[14] M. Rusu: *Contribuţii arheologice la istoria cetăţii Biharea.* Anuarul Institutului de istorie din Cluj. III (1960). 9–16. M. Rusu a régebbi régészeti ásatások eredményeit is felhasználta, és idézi az addig megjelent fontosabb munkákat.

[15] M. Rusu–E. Dörner: *Săpătura de salvare de la Şiclău.* Materiale si cercetari de arheologie. VIII. (1962). 705–712.

[16] L. Mărghitan: *Morminte din epoca feudală timpurie din Şeitin.* Studii si cercetări de istorie veche. XVII (1965). 3. 581–586.

[17] l. Anonymus: *i.m.* 101–103.

[18] IR I. 770–772.

[19] Székely Zoltán: *A zabolai temető: A magyar nemzetiség* II. (sajtó alatt).

[20] Ştefan Pascu: *Die mittelalterliche Dorfsiedlungen in Siebenbürgen (bis 1400):* Nouvelles études d'histoire. Bucarest, 1960. 135–148.

[21] Pascu: Voievodatul 146–147, 203–216; Maria Holban: *Depossessions et judements dans le Hatzeg sous les rois Angevins.* RRH III (1964), nr. 1; Z. Pîclisanu: *Vechile districte româneşti de peste munţi.* Revista istorică română XIII (1943), nr. 3; Radu Popa: *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea.* Bucureşti, 1970; Maria Holban: *Variations historiques sur le problème des cneses de Transylvanie.* RRH IV (1965), nr. 5.

[22] IR II. 258–281.

[23] Ştefan Pascu: *Bobîlna.* Ed. II. Bucureşti, 1963; Demény Laios: *Az 1437–1438-as bábolnai népi felkelés.* Bukarest, 1960; M. Diaciuc-Dăscălescu: *Răscoala iobagilor de la Bobîlna.* Ed. III. Bucureşti, 1970; Demény Lajos: *Paraszttábor Bábolnán.* Bukarest, 1977.

[24] Az 1514. évi parasztháborúra vonatkozó fontosabb munkák: Szűcs Jenő: *Dózsa parasztháborújának ideológiája.* Látóhatár 1973/1. 159–202; S. Belu: *Despre participarea orăşenilor din Transilvania la răscoala din 1514:* Studii si referate privind istoria României I. Bucureşti, 1954. 690–704; S. Belu: *Un moment din răscoala lui Doja.* Acta Musei Napocensis IV (1961). 233–242; B. Capesius: *Răscoala lui Gh. Doja în două poezii umaniste.* Studii si articole de istorie. II. Bucureşti, 1957. 67–76; S. Callimachi: *Răscoala ţărănească din 1514... descrisă de Paolo Giovio.* St 1949/4. 181–187; E. Glück–G. Kovách–E. Dörner: *Contribuţii noi cu privire la răscoala populară din 1514.* Studii şi materiale de istorie medie. II. Bucureşti, 1957. 431–448; Şt. Pascu: *Contribuţii noi privitoare la răscoala ţăranilor din 1514 în Transilvania.* St 1955/5–6. 91–112; Ştefan Ştefănescu: *Cu privire la oglindirea răscoalei conduse de Gh. Doja şi a urmărilor ei în gîndirea social-politică a vremii.* St. 1964/5. 1117–1128; Márki Sándor: *Dósa György.* Budapest, 1913; Barta Gábor–Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben.* Budapest, 1973. (Ez utóbbi felsorolja a parasztháborút érintő forráskiadások könyvészetét is.)

[25] IR II. 631; Gh. Duzinchievici: *Despre mişcarea condusă de ţarul Iovan (1526–1527).* St. 1956/6. 131–148; V. Curticăpeanu: *Pe marginea studiului „Despre mişcarea condusă de ţarul Iovan (1526–1527)“ de Gh. Duzinchievici,* St 1957/1. 193–197.

[26] Gh. Bözödi: *Probleme privind mişcările social-economice ale secuilor înainte de răscoala din 1562.* Studii de istorie. II. Bucureşti, 1968. 7–34.

[27] Demény Lajos: *Székely felkelések a XVI. század második felében.* Bukarest, 1976; Uő: *Caracterul răscoalelor secuieşti din a doua jumătate a secolului al XVI-lea.* RI XXIX (1976), nr. 12. 1905–1925.

[28] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* II. Hermannstadt, 1902. 135–137.

[29] Camil Mureşan: *lancu de Hunedoara.* Ed. II. Bucureşti, 1968; Elekes Lajos: *Hunyadi.* Budapest, 1952.

[30] Szádeczky Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya.* Budapest, 1927. 95; *A székelyek harca* a *románok oldalán az idegen uralom és az elnyomás ellen a szabadságért és társadalmi igazságért:* Fazekas 176.

[31] *Székely felkelés 1595–1596.* Bukarest, 1979.

[32] Demény Lajos: *A székelyek és Mihály vajda.* Bukarest, 1977. 15–81.

[33] Demény Lajos: *A székelyek és Mihály vajda.* Bukarest, 1977. 82–147.

[34] Benda Kálmán: *A Bocskai-szabadságharc.* Budapest, 1935; Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története.* Budapest, 1961; IR III. 145–146.

[35] IR III. 146–149; Nagy László: *Bethlen Gábor.* Budapest, 1968.

[36] A Rákóczi-féle szabadságharc erdélyi eseményeire lásd: IR III. 244–250; N. Iorga: *Francisc Rákóczi al II-lea si românii.* Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii istorice. II. sorozat. 33 (1910–1911). 1–33; Patachi Liviu: *Căpitanii de cete militare şi haiducii români la începutul veacului al XVIII-lea.* Studii şi articole de istorie. II. 131–156; Várkonyi Ágnes: *A Rákóczi szabadságharc kibontakozása Erdélyben (1703–1704 július).* Századok 1954/1. 15–73; Trócsányi Zsolt: *Erdély kormányzata II. Rákóczi Ferenc korában.* Levéltári Közlemények 1955. 148–187; Magyari András: *Kolozsvár az 1703–1711. évi habsburgellenes szabadságharc első szakaszában.* StUBB 1959/1. 45–56; Magyari András: *Unele probleme ale contradicţiei dintre ţărănimea* şi *nobilimea regiunii Maramureş în perioada luptei antihabsburgice de la începutul sec. al XVIII-lea.* StUBB 1964/1. 41–53; II. Rákóczi Ferenc: *Fejezetek a Vallomásokból.* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Benkő Samu. Bukarest, 1976.

[36] IR III. 514–520; Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762–1764-ben.* Oklevéltárral. Budapest, 1908; Vágó Béla: *A székely társadalom a madéfalvi veszedelem korában.* Bukarest, 1957; Imreh István: *A rendtartó székely falu.* Bukarest, 1973.

[37] I. Nistor: *Bejenari ardeleni în Bucovina. Codrul Cosminului* II–III (1925–1926). 445–533; I. Nistor: *Emigrări de peste munţi.* Analele Academiei Române. Memoriile Sectiunii istorice. II. sorozat. 37 (1914–1915). 863–864. – A moldvai és bukovinai csángó magyarság könyvészetét idézi: *Balladák könyve. Élő magyar népballadák.* Kallós Zoltán gyűjtése. Szabó T. Attila gondozásában. Bukarest, 1971.

[38] C. C. Ciurescu: *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea.* Bucureşti, 1967. 79–88.

[39] Marco Bandini feljegyzéseit V. A. Urechia közölte: *Codex Bandinus. Memoriu asupra scrierii lui Bandinus de la 1646 urmatu de textu, însoţitu de acte documentare.* Academia Română, Bucureşti, 1895.

[40] D. Prodan: *Supplex Libellus Valachorum.* Bucureşti, 1967. Erdély lakosságának etnikai összetételét az *Erdély története* című összefoglalás szerzői az egykori statisztikai kiadványok alapján a következőkben állapítják meg: románok – 59,6%, magyarok – 29%; németek – 9%, más nemzetiségek – 2,4%. Lásd Constantin Daicoviciu–Ştefan Pascu–Tiberiu Moraru: *Erdély története.* I. Bukarest, 1964. 339.

[41] Benkő Samu: *Sorsformáló értelem.* Bukarest, 1971; *A Habsburg elnyomás Erdélyben. A néptömegek harca a társadalmi és nemzeti felszabadulásért. 1690–1847:* Fazekas 9–61.

[42] Cheresteşiu Victor: *A balázsfalvi nemzeti gyűlés. 1848. május 15–17.* Bukarest, 1967; Cheresteşiu Victor: *Martie 1848 la românii din Transilvania:* KLEkv 134–149; *1848. Arcok, eszmék, tettek.* Bukarest, 1974; Hegyesi Márton: *Biharvármegye 1848–1849-ben.* Nagyvárad, 1885; Pintér Lajos: *Az aradi tizenhárom vértanú.* Bukarest, 1973; *Az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés. 1848. október 16–17:* Fazekas 62–106; Csucsuja István: *Az 1848–1849-es erdélyi forradalom és a két világháború közötti romániai magyar haladó erők:* A magyar nemzetiség 281–310; Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca, 1848–1849.* Kolozsvár, 1896; Imreh István: *Adatok Gábor Áron életrajzához.* KLEkv 349–360; Bözödi György: *Gábor Áron 1849-ben.* Aluta I (1969). 143–

168; Bányai László: *Közös sors – testvéri hagyományok.* Bukarest, 1973; IR IV. 113–169; Kovács Endre: *Bem József.* Budapest, 1954; Spira György: *A magyar forradalom 1848–49-ben.* Budapest, 1959; Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története. 1796–1849.* Budapest, 1956; Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849.* Bukarest, 1978.

[44] Nicolae Ceaușescu: *Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése útján.* VIII. Bukarest, 1974. 443.